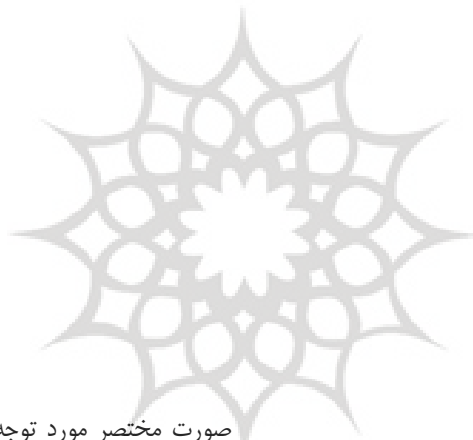

برخورد سوداگران فرنگی با آثار هنری ایران

مقدمه

صورت مختصر مورد توجه قرار می‌گیرد. با شکل‌گیری رشته‌ی تاریخ هنر به شکل مدرن در آلمان از قرن نوزدهم میلادی، مطالعه در زمینه‌ی هنرهای دیگر فرهنگ‌ها و تمدن‌ها از جمله هنر و معماری اسلامی هم هر چند در ابتدا به صورت مختصر مورد توجه اندکی از محققان غربی واقع گردید ولی از اواسط قرن نوزدهم توجه به اسلام به عنوان یک دین و تمدن توسعه پیدا می‌کند. در این رابطه عده‌ای به فراگیری زبان کشورهای مسلمان می‌پردازند. این مستشرقان در اولین سال‌های قرن بیستم به صورت جدی به مطالعه‌ی هنر اسلامی و گردآوری آثار هنری می‌پردازند. در همین رابطه اشخاصی تحت عنوان جهانگرد و عده‌ای هم به عنوان مأموران سیاسی وارد کشورهای اسلامی از جمله ایران می‌شوند.

یکی از اولین افرادی که از اروپا به قصد گردآوری آثار هنری به ایران مسافرت کرد ژولیس ریچارد (Jules Richard) (۱۸۹۱ - ۱۸۱۶ میلادی) فرانسوی بود که در سال ۱۸۴۴ میلادی به تهران آمد. ژولیس ریچارد با نام مستعار "میرزا رضا" در سال ۱۸۵۱ میلادی به عنوان معلم زبان فرانسه و انگلیسی در دارالفنون به تدریس مشغول شد. او در سال‌های ۶۱ - ۱۸۶۰ میلادی به عنوان مترجم،

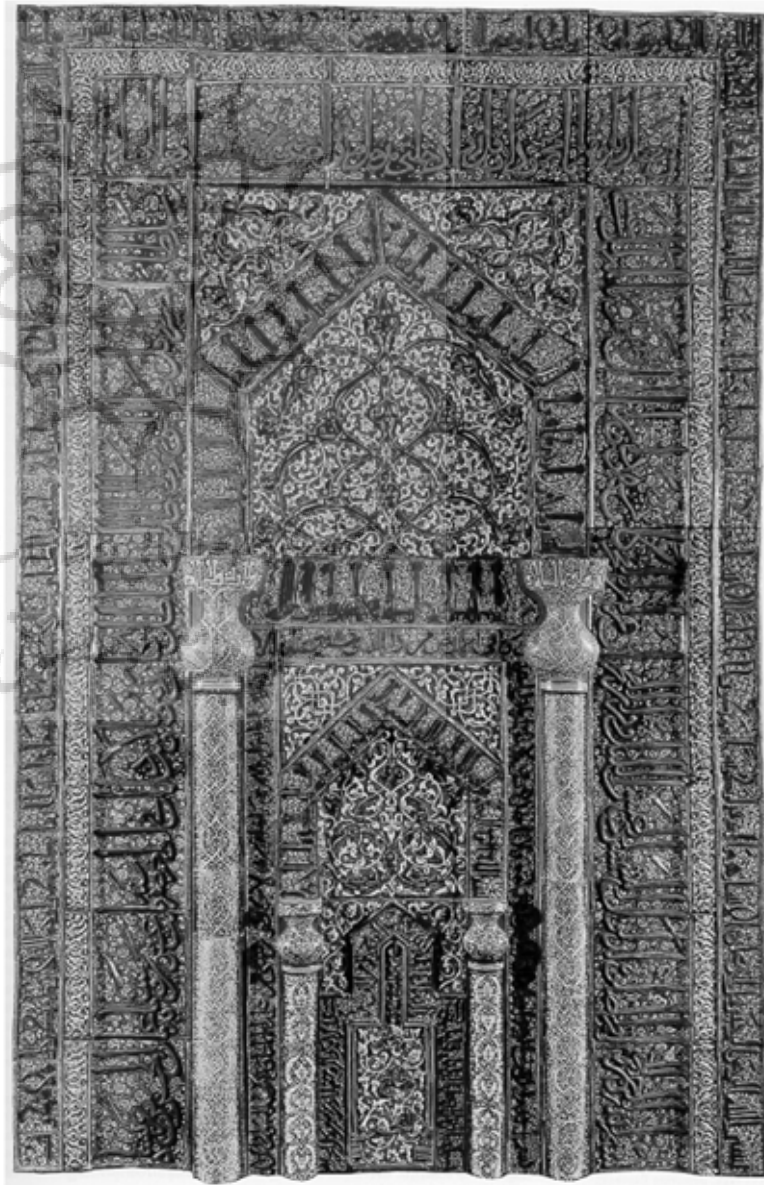
هنر ایران از دیرباز چه از نظر شیوه و روش و چه از جنبه‌ی رونق اقتصادی و فرهنگی بر کشورهای بیگانه از جمله کشورهای غربی تأثیر زیادی داشته است. سابقه‌ی این تأثیرات به دوران پیش از اسلام باز می‌گردد. هنر صدر مسیحیت و بیزانس به میران زیادی از هنر ساسانی متأثر بوده اند. این روند تأثیرپذیری در دوران اسلامی به خصوص از طریق جاده‌ی ابریشم در بازارهای ونیز هم‌چنان ادامه داشت. در اواخر قرن نوزدهم و به خصوص قرن بیستم میلادی کشورهای اروپایی آثار هنر ایران را از طرق دیگر مورد بهره برداری اقتصادی قرار دادند. آنان به تاراج آثار هنری و انتقال آنها به کشورهای خود با عنوان ایجاد نمایشگاه‌های هنر ایران در شهرهای بزرگ، بخشی از موزه‌های خود را با این آثار هنری پر کرده و از این طریق با ایجاد مراکز مطالعاتی و تحقیقاتی به بهره‌وری هر چه بیشتر از آثار هنری ایران پرداختند.

نحوه‌ی گردآوری و خارج کردن آثار بی شماری از هنر ایران توسط فرنگی‌ها در اواخر قرن نوزدهم و قرن بیستم میلادی و استفاده‌های گوناگون آنان موضوعی است که در این مقاله به

مشیرالدوله صدراعظم وقت را در مأموریتش به اروپا همراهی می‌کند . وی هم‌چنین در سال ۱۸۷۰ میلادی به عنوان مترجم همراه ناصرالدین شاه به اروپا سفر می‌کند . ریچارد در طول مدت اقامتش در ایران به گردآوری آثار هنری می‌پردازد . او در هنگام ترک تهران مجموعه‌ی نفیسی از آثار هنری را با خود به پاریس می‌برد . در اواخر قرن نوزدهم مجموعه داران آثار هنری پاریس مواجه با آثار هنری فراوانی که متعلق به کشورهای شرقی بود، می‌شوند. در این خصوص ابتدا آثار هنری ژاپن بیش از همه مورد توجه قرار می‌گیرند ولی در آخرین دهه‌ی قرن نوزدهم ، آثار هنری کشورهای اسلامی از جمله ایران بیش از همه توجه مجموعه‌داران را به خود اختصاص داده و عده‌ای از مجموعه داران به شدت علاقمند به گردآوری این آثار می‌شوند . هنری وور (۱۹۴۲) Henri Vever -

۱۸۶۸ میلادی) یکی از این مجموعه داران، خود به کشورهای شرقی سفر می‌کند. او به شهرهای استامبول ، سمرقند ، بخارا و منطقه قفقاز مسافرت می‌کند و آثار مهمی را گردآوری و سپس نمایشگاهی در سال ۱۸۹۳ میلادی در پاریس برگزار می‌کند . در این نمایشگاه کتاب‌های خطی مصور بیش از همه مورد توجه بوده است. در سال ۱۸۹۴ میلادی مجموعه ای از آثار هنری ایران از جمله تعداد قابل ملاحظه‌ای از نسخ خطی که ژولیس ریچارد (مترجم ناصرالدین شاه در سفر فرنگ) گردآوری کرده بود در هتل ِ Drouot در معرض فروش قرار می‌گیرد . در این ایام مراکز فروش آثار هنر اسلامی رشد قابل ملاحظه‌ای پیدا می‌کنند و آثار هنری با قیمت‌های بالایی خرید و فروش می‌شوند . در این میان می‌توان به جورجیس دموت (۱۹۲۳) Georges Demott (۱۸۷۷- میلادی)

شکل ۱). محراب زرین فام مسجد میدان کاشان / سال ۶۲۳ هجری / حسن بن عریشاه نقاش / موزه برلین

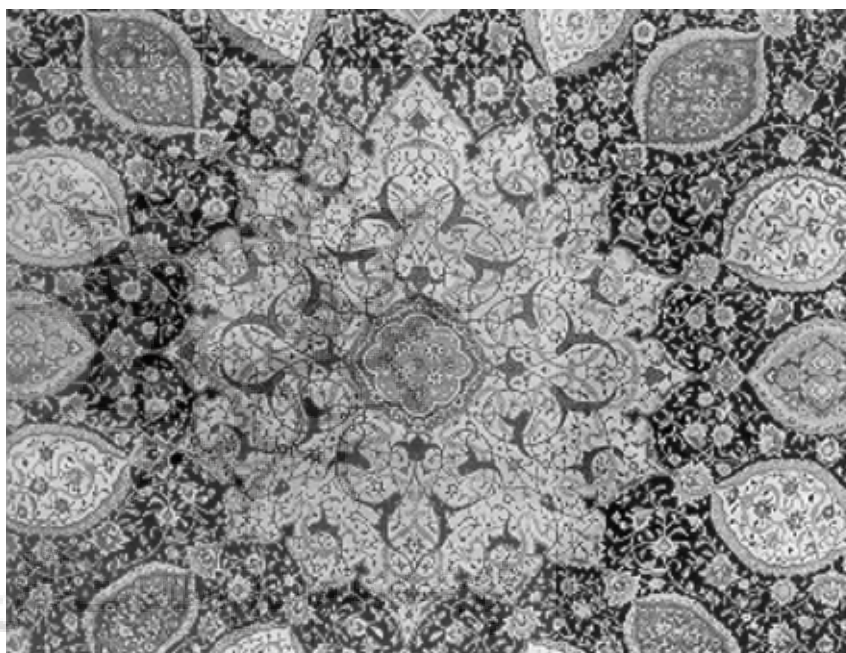
به عنوان یکی از عتیقه فروشان پاریس اشاره نمود که آثار و نسخ خطی ایرانی را به فروش می‌رسانید . وی شاهنامه‌ی بزرگ و معروف دوره‌ی ایلخانی را که به اسم او هم مشهور شده است به خاطر حجم بزرگ و تصاویر زیاد ، به صورت ورق ورق در سال ۱۹۱۳ میلادی به فروش رساند . او حتی اوراقی از کتاب را که دارای دو تصویر در پشت و روی یک ورق بود ، به روشی خاص از هم جدا و به طور جداگانه به فروش رساند . قابل ذکر است این شاهنامه در سال‌های ۷۳۶ - ۷۳۱ هجری در دوره‌ی حکومت سلطان ابوسعید ایلخانی مصور و دارای ۵۸ مجلس می‌باشد . دموت شاهنامه‌ی شاه اسماعیل دوم را به این طریق ورق ورق نمود و به فروش رسانید.

در دهه‌ی ۱۸۹۰ میلادی در پاریس همزمان با حضور آثار هنری ایرانی در نمایشگاه‌ها، شاهد ترویج جنبش هنری آرت نوو Art Nouveau هستیم . این جنبش حرکتی بود بر علیه منتقدان هنری که هنرهای زیبا را مختص مجسمه‌سازی و نقاشی می‌دانستند و هنرهای دیگر را تحت عنوان «هنرهای کاربردی» و فاقد ارزش هنری به حساب می‌آوردند. نمایشگاه‌های هنرهای شرقی این جرأت را به هنرمندان رشته‌هایی مثل طراحی پارچه ، هنرهای کتاب آرای، جواهرسازی ، طراحان پوستر و ... داد که به آثار خود ارزش‌های هنری بدهند . هنرمندان این رشته ها با استفاده از نقوش تزئینی نشان دادند که آثار آنها هم می‌توانند دارای ارزش‌های زیباشناسی باشند

. بسیاری از کارشناسان غربی معتقد هستند که آثار هنری ایران به خصوص ظروف و آلات شیشه‌ای الهام بخش هنرمندان این جنبش بوده است.

رابرت مردوک اسمیت Robert Murdoch Smith (۱۹۰۰ - ۱۸۳۰ میلادی) انگلیسی از دیگر اشخاصی است که در خارج کردن آثار هنری ایران در اواخر قرن نوزدهم نقش بسیار مهمی داشته است. اسمیت در سال ۱۸۶۳ میلادی به عنوان مدیر تلگراف خانه از طرف انگلیس در ایران مشغول به کار شد و در طول ۱۲ سال اقامت در ایران آثار بسیار زیادی را گردآوری نمود. او در سال ۱۸۷۳ آثار گردآوری را به موزه سات کنزینگتون (South Kensington) لندن ارسال نمود. او فقط یک بار بیش از دو هزار قطعه آثار هنری شامل کاشی، سرامیک ظروف فلزی نقاشی و جلد‌های لاک، پارچه و نسخ خطی برای موزه از طریق بوشهر با

۱۸۷۵ میلادی علما متوجه ناپدید شدن کاشی و حتی محراب‌های مسجدها شده و از دولت وقت شدیداً درخواست نمودند که جلو این سرقت‌ها گرفته شود. در این زمان آثار هنری مثل کتیبه و کاشی‌کاری‌های مساجد خوانسار، مشهد، نطنز، قم، ورامین و حیدریه‌ی قزوین ناپدید می‌شوند. بعد از مدتی کاشی‌های مساجد مشهد و قم در مجموعه‌ی اروپاییان پیدا می‌شود. در این دوره واسطه‌گران و سوداگران اروپایی در اصفهان و دیگر شهرها در حال گردآوری آثار بودند که با خراب کردن قصرهای صفوی توسط حاکم وقت اصفهان، ظل السلطان پسر بزرگ ناصرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ هجری) مجموعه‌های خود را کامل می‌کنند. ادوارد برون E. Broune) می‌گوید در سال ۱۸۸۸ میلادی (۱۳۰۶ هجری) خودش شاهد خراب کردن قصرهای هفت دست، آینه خانه و نمکدان که توسط عمال ظل السلطان انجام می‌گردید، بوده است.^۱ در این زمان نیز تخریب آثار باستانی مورد اعتراض علمای اصفهان قرار می‌گیرد. به قول حسین مکی یکی از علمایی که در مقابل ظل السلطان می‌ایستد، شهید مدرس بوده است. مدرس با ورود به اصفهان و مشاهده‌ی تخریب بناهای دوره‌ی صفویه با حمایت آیت‌الله نوراالله اصفهانی مانع تخریب‌ها می‌شود. حسین مکی می‌گوید اگر چند بنایی هم در اصفهان باقی مانده است به واسطه‌ی مبارزه‌ی مدرس با ظل السلطان بوده است.^۲

شکل ۲. فرش معروف اردبیل / سال ۹۴۶ هجری / عمل مقصود بیک کاشانی / ابعاد ۵۳/۵۱ * ۱۰/۵۱ متر / موزه ویکتوریا و آلبرت لندن.

محراب زرین فام مسجد میدان کاشان نیز در همین ایام (دهه ۱۸۹۰) از ایران خارج می‌شود. این محراب منحصر بفرد یکی از زیباترین، ظریف‌ترین و بزرگ‌ترین محراب‌های زرین فام است که در سال ۶۲۳ هجری توسط حسن بن عربشاه نقاش کار شده است. این محراب هم اکنون در موزه‌ی برلین نگهداری می‌شود (شکل ۱).

اسمیت در سال ۱۸۸۵ میلادی به عنوان مدیر موزه‌ی علم و هنر شهر ادینبرا انتخاب و ایران را ترک می‌کند. با این حال او عده‌ای را که در تلگراف خانه تهران کار می‌کردند مأمور جمع‌آوری آثار هنری ایران می‌کند. همان‌طوری که اشاره شد اسمیت در سال ۱۸۸۹ با مذاکره با ریچارد تعداد قابل ملاحظه‌ای از آثار او را که در پاریس به نمایش گذاشته بود شامل: سفال، پارچه، وسایل جنگی، ظروف فلزی و... را خریداری نمود.

خارج کردن فرش‌های قدیمی ایران از دیگر مواردی است که انتقال آنها در اواخر قرن نوزدهم به کشورهای غربی شتاب بسیاری

کشتی به لندن ارسال می‌کند. اسمیت در طول یکسال ۶۸ گزارش خرید به موزه ارسال نمود که از همین طریق موزه‌ی فوق توانست آثار قابل ملاحظه‌ای از هنر ایران را در خود جای دهد. اسمیت با زیرکی هم‌چنین توانست بسیاری از آثاری را که ریچارد فرانسوی گردآوری کرده بود، برای موزه‌ی کنزینگتون لندن خریداری کند. از طرفی دیگر او توانست واسطه‌هایی از میان یهودیان اصفهان و کاشان پیدا کند تا آثار هنری از جمله کاشی و کتاب‌های خطی را برای او گردآوری کنند و به تهران بیاورند.

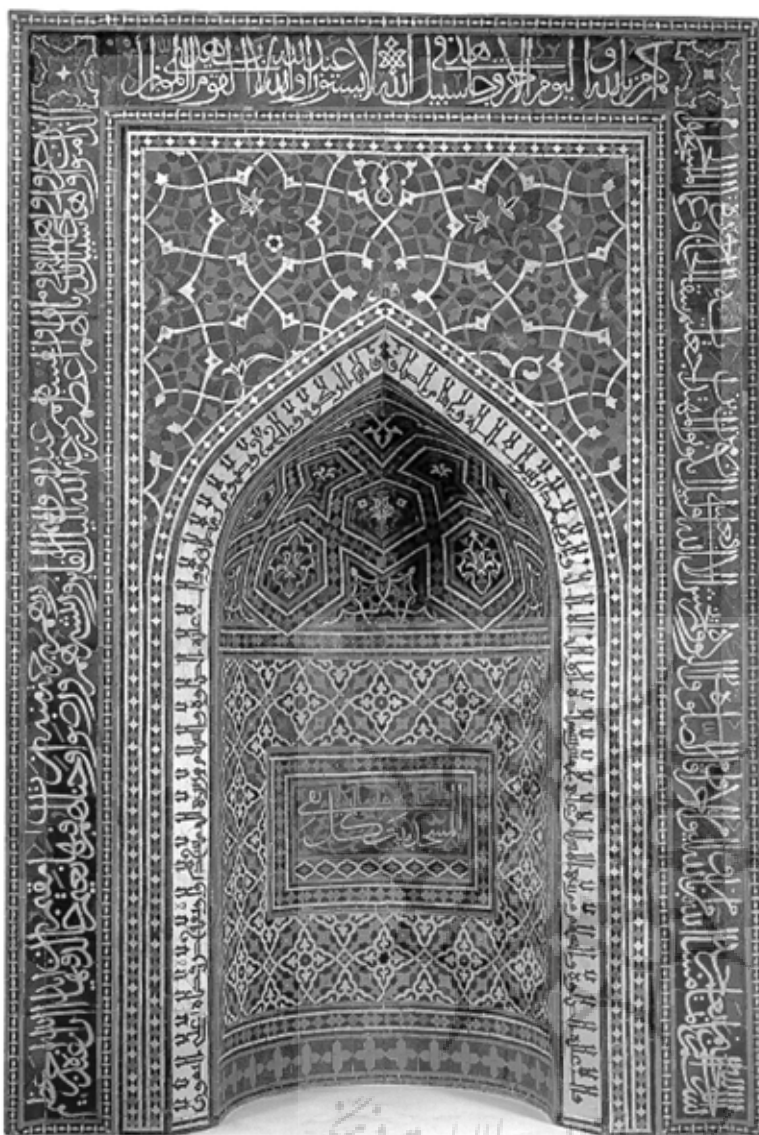
اسمیت در هفدهمین گزارش خود که هم اکنون در کتابخانه‌ی ملی اسکاتلند در شهر ادینبرا نگهداری می‌شود، می‌نویسد در سال

پیدا کرد. یکی از مهم‌ترین آنها که در این زمان از ایران خارج کردند، فرش معروف به « فرش اردبیل » است که در سال ۹۴۶ هجری توسط مقصود بیک کاشانی در ابعاد $۱۰/۵۱ \times ۵/۵۳$ متر بافته شد. این فرش در دوره‌ی شاه طهماسب برای بقعه‌ی شیخ صفی‌الدین اردبیلی بافته شد. این فرش توسط شرکت زیگلر Zeigler از ایران خارج و به یک عتیقه‌فروش لندن فروخته و سپس در سال ۱۸۹۳ به توصیه‌ی هنرمند و نویسنده‌ی معروف ویلیام موریس W. Mor-ris برای موزه‌ی کنزینگتون به مبلغ ۲۵۰۰ پوند خریداری شد. این فرش سپس توسط هنرشناسان به عنوان بهترین فرش دنیا معرفی شد. فرش معروف اردبیل هم اکنون در موزه‌ی ویکتوریا و آلبرت لندن نگهداری می‌شود (شکل ۲).

در اواسط قرن ۱۹ زمانی که اروپاییان در تلاش برای دست‌یابی هر چه بیشتر بر کشورهای مسلمان بودند، باعث شد که به طور مستقیم با این کشورها در تماس باشند. همین امر سبب شد که در سال‌های آغازین قرن بیستم افراد زیادی به عنوان کاوشگر به کشورهای اسلامی مسافرت و به حفاری مناطق باستانی بپردازند. این موضوع باعث شد که اکثر موزه‌های کشورهای اروپایی و آمریکا بخش‌هایی را به آثار هنر اسلامی اختصاص داده و موزه‌های لندن، وین، برلین، بوداپست، فرانکفورت، هامبورگ و... آثار هنر اسلامی را بر اساس مواد و مصالح و توالی زمانی طبقه‌بندی و به نمایش بگذارند.

در ایالات متحده‌ی آمریکا چند موزه در ابتدای قرن بیستم به خاطر داشتن آثار هنر ایرانی بسیار معروف شدند. موزه‌ی هنرهای زیبای بستون در سال ۱۸۷۰ میلادی اولین مجموعه را به نمایش گذاشت. موزه‌ی متروپلیتن نیویورک در سال ۱۸۹۱ و همچنین گالری هنر فرییر واشینگتن در سال ۱۹۲۳ آثار هنری و نسخ خطی منحصر به فردی را به نمایش گذاشتند.

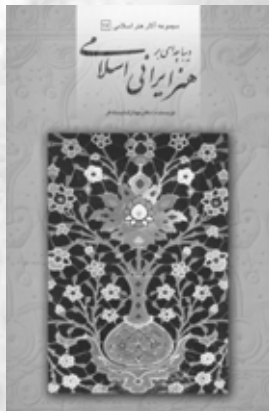
در طول دهه‌ی ۱۹۳۰ میلادی مطالعه و تحقیق بر روی هنر ایران به عنوان مرکز مهم هنر اسلامی به‌طور جدی مورد توجه واقع شد. در همین زمان عده‌ای از محققان معروف از کشورهای مختلف به ایران عزیمت می‌نمایند. آرتور پوپ (۱۹۶۹) A. U. Pope- (۱۸۸۱ م) محقق آمریکایی همراه همسرش P. Ackerman در این میان نقش مهمی را عهده‌دار می‌باشد. پوپ اولین بار در سال ۱۹۳۵ میلادی به ایران سفر می‌کند و از همان ابتدا به تحقیق و

شکل ۳) محراب با کاشی معرق مدرسه‌ی امامیه‌ی اصفهان / دوره‌ی مظفریان (۷۲۳-۷۹۵ هجری) / ابعاد ۳٫۹۳ در ۲٫۸۹ متر / موزه‌ی متروپلیتن.

تهیه‌ی عکس از آثار هنر و معماری ایران می‌پردازد. او همچنین به عنوان مشاور هنری رضاخان انتخاب شده و به‌طور مرتب به ایران سفر و به تحقیقات خود ادامه می‌دهد. او مؤسسه‌ی هنر ایران را ابتدا در شیکاگو و سپس در ایران تأسیس می‌کند. این مؤسسه بیشتر به عنوان یک واسطه‌گر بین موزه‌های کشورهای غربی و فروش آثار هنری ایران عمل می‌کند و از این طریق بسیاری از آثار هنری ایران خارج می‌شوند و بودجه‌ی مؤسسه نیز از این طریق مهیا می‌شود. آرتور پوپ مجموعه‌ی تحقیقات خود را در شش جلد تحت عنوان: A Survey of Persian Art، توسط انتشارات دانشگاه اکسفورد در سال ۳۹ - ۱۹۳۸ به چاپ می‌رساند.

ارنست هرزفیلد (۱۸۷۹ - ۱۹۴۰) E. Herzfeld از دانشگاه برلین نیز از سال ۱۹۲۰ در ایران بسیار فعال بود. آندرا گدارد A. Godard (۱۸۸۱ - ۱۹۶۵) محقق فرانسوی هم از دیگر افرادی

دیباجه‌ای بر هنر ایرانی اسلامی

مهناز شایسته‌فر

مؤسسه مطالعات هنر اسلامی،

موزه هنرهای دینی امام علی (ع)، ۱۳۸۶

در مقدمه‌ی این کتاب مؤلف اشاره می‌کند که این اثر با هدف کامل نمودن مطالعات هنر اسلامی، قصد آن دارد که دیدگاه و نظر اندیشمندان و هنرمندان مسلمان ایرانی و غیرایرانی را معطوف به این نکته نماید که هنر، رسانه‌ی فرهنگ و عامل نیروبخش به ملت‌ها در مقابل چالش‌های اسلامی و چالش جهانی شدن است. به باور نگارنده فرهنگ غرب می‌تواند و این توانایی را دارد که تحت فرآیند یکسان‌سازی، فرهنگ و هنر پیرامونی‌اش را جذب و به اضمحلال هویت ملی و فرهنگ ملت‌ها بپردازد و به این ترتیب آن‌ها را تابع قوانین و ارزش‌های خود کند.

بنابراین هنر هر کشوری نیازمند پشتوانه‌ی قدرتمند مذهبی، فلسفی است تا ارزش‌های کهن خود را باز یابد و به آن قداست دهد. کتاب، شروع مطالعه و تحقیقی است در این زمینه که به صورتی فشرده و روان به تشریح ویژگی‌های هنر ایرانی-اسلامی می‌پردازد. نگارنده بر آن است که در کتاب‌ها و مباحث بعدی به تفصیل هر یک از دوران‌های هنر اسلامی را در کتابی مجزا مورد بررسی قرار دهد.

کتاب بعد از مقدمه با این عناوین ارائه شده است:

- هنر ایران تا ظهور اسلام: هنر دوران هخامنشی، سلوکی، اشکانی و ساسانی

- هنر اسلامی سده‌های نخست: هنر دوران امویان، عباسیان، هنر دوران حکومت‌های متقارن صفاریان، طاهریان، سامانیان، آل بویه، آل زیار، غزنویان، غوریان و روند سفالگری اوایل دوران اسلامی

- هنر در کشورهای غرب ایران

- هنر اسلامی سده‌های میانی: هنر دوران سلجوقی، هنر دوران مغولان ایلخانی و تیموریان

- هنر اسلامی سده‌های متأخر: هنر دوران صفویان، قاجاریه، ترکان عثمانی و هنر دوران گورکانیان هند

کتاب با ارائه‌ی تصاویر رنگی در ۹۶ صفحه منبعی درخور برای هنرمندان ایرانی است.

بود که بر روی هنر ایران مطالعاتی داشت و موزه‌ی ایران باستان را بنا نهاد. مجموعه‌ی چهارجلدی «آثار ایران» از جمله تحقیقات او می‌باشد. ارنست کوئتل (۱۸۸۲ - ۱۹۴۶) (E. Kuhnel) و ریچارد اتینگهاوزن (۱۹۰۶ - ۱۹۷۹) (R. Ettinghausen) نیز از جمله محققان آلمانی بودند که در آن ایام بر روی هنر ایران مطالعه نمودند و آثار مکتوب زیادی را تألیف کرده‌اند.

در طول دهه‌ی ۱۹۳۰ کاوش‌هایی در مناطق باستانی ایران توسط امریکاییان انجام شد. این کاوش‌ها در تخت جمشید (۱۹۳۱ - ۱۹۳۴) و شهرری (۶ - ۱۹۳۴) توسط موزه‌ی هنرهای زیبای بستون و در نیشابور (۴۰ - ۱۹۳۵) توسط موزه‌ی متروپلیتن انجام می‌گیرد. بر اساس قوانین جدید، نصف آثار کاوش شده می‌بایستی در اختیار موزه‌های ایران قرار می‌گرفت. ولی بر اساس شواهد و گفته‌های خود مستشرقان بهترین آثار به موزه‌های امریکا منتقل می‌گردید.

در سال ۱۹۴۰ میلادی توسط پوپ نمایشگاهی تحت عنوان «شش هزار سال هنر ایران» در شهر نیویورک برگزار گردید. در این نمایشگاه آثار هنری بسیار زیادی به نمایش گذاشته شد. بیشتر آثار از موزه‌های ایران انتخاب شده بودند. تعدادی از این آثار دیگر به ایران برگردانده نشدند. از جمله‌ی آنها محراب بسیار زیبای مدرسه‌ی امامیه‌ی اصفهان بود. این محراب در دوره‌ی مظفریان (۷۲۳-۷۹۵ هجری) ساخته شده و یکی از قدیمی‌ترین محراب‌هایی است که با کاشی معرق ساخته شده است. این محراب هم اکنون در موزه‌ی متروپلیتن نگهداری می‌شود. (شکل ۳).

امروزه آثار هنری ایران و کشورهای اسلامی توسط شرکت‌های چند ملیتی خرید و فروش می‌شوند. مهم‌ترین آنها شرکت ساتی بیس (Sothebys) می‌باشد که هر ساله در چندین نوبت آثار هنری کشورهای اسلامی از جمله ایران را در لندن و نیویورک با چاپ کاتالوگ‌هایی با قیمت‌های بسیار بالا به فروش می‌رساند. در پایان به نظر می‌رسد علاوه بر بهره برداری اقتصادی از آثار هنری ایران، انگیزه‌ی دیگر استعمارگران در خارج ساختن آثار هنری، جدا ساختن مردم از موارث فرهنگی خویش است. به همین دلیل با قیمت گذاری‌های بسیار بالا برای آثار هنری سبب ایجاد باندهای قاچاق آثار هنری و خروج غیرمجاز آنها تا به امروز گردیده است. این امر سبب بیگانه شدن مردم و به خصوص هنرمندان نسبت به ارزش‌های فرهنگی و هنری خویش می‌شود. به یقین انقطاع هنرمندان امروز از ارزش‌ها و آرمان‌های فرهنگی، منجر به خلق آثاری خواهد شد که از ریشه‌های عمیق ملی و دینی بریده و از اصالت‌های بنیادین بی‌بهره باشند.

1. E. Browne, A Year Amongst Persians, London, 1926, p. 238.

۲. حسین مکی «مدرس عجوبه زمان خودش بود»، اطلاعات بین‌الملل، چاپ لندن، شماره ۳۹۱، ۱۳، آبان ۱۳۷۴.